

könyv
könyvtár
könyvtáros

2001
december

Roger Chartier

Les métamorphoses du livre

Institut Français de Budapest

INSTITUT
FRANÇAIS
DE BUDAPEST

KÖNYV, KÖNYVTÁR, KÖNYVTÁROS

10. évfolyam 12. szám

2001. december

Tartalom

Könyvtárpolitika

- Pegán Anita:** „Az elképzelés: egy egységes intézmény”. Beszélgetés Komlósi Józseffel, a székesfehérvári Megyei Könyvtár igazgatójával 3
A könyv metamorfózisai 7

Fórum

- Győri Erzsébet:** Hozzászólás egy nézetcserehez 16

Műhelykérdések

- Gáncsné Nagy Erzsébet:** A megyei és a városi könyvtárak helyismereti gyűjteményeiben 2000 áprilisában és októberében végzett használói igényfelmérés tapasztalatai 18

História

- Pogányné Rózsa Gabriella:** Petrik Géza magyar könyvészeteti a katalogizálásról alkotott korabeli nézetek tükrében 24
Hencz Hilda: A bukaresti magyar sajtó a XIX. században 39

Úton

- Moldován István:** Az internetes magyar–magyar kulturális kapcsolattartás 52

Könyv

- Lukács János:** Ahol tudósok tanítanak... 54

From the contents

Anita Pegán: Talk with the Director of the Fejér County Library, Székesfehérvár, Mr. József Komlósi (3);
French–Hungarian conference on the metamorphoses of the book (7)

Cikkeink szerzői

Gáncsné Nagy Erzsébet, a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár munkatársa; *Győri Erzsébet*, a 3K szerkesztője; *Hencz Hilda*, a Bukaresti Pedagógiai Könyvtár ny. munkatársa; *Lukáts János*, az ORTT könyvtárának vezetője; *Moldován István*, az OSZK osztályvezetője; *Pegán Anita*, az Országgyűlési Könyvtár munkatársa; *Pogányné Rózsa Gabriella*, az ELTE oktatója

Szerkesztőbizottság:

Biczák Péter (elnök)

**Borostyániné Rákóczi Mária, Kenyéri Kornélia,
Poprády Géza, dr. Tóth Elek**

Szerkesztik:

Győri Erzsébet, Sz. Nagy Lajos, Vajda Kornél

A szerkesztőség címe: Budapest, I. Budavári Palota F épület – Telefon: 224-3791
Közreadja: az Informatikai és Könyvtári Szövetség, a Magyar Könyvtárosok Egyesülete, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: **Monok István**, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója
Technikai szerkesztő: **Korpás István**
Nyomta az AKAPRINT Nyomdaipari Kft., Budapest
Felelős vezető: **Freier László**
Terjedelem: 5.7 A/5 kiadói ív.

Lapunk megjelenését támogatta a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram

Terjeszti az Országos Széchényi Könyvtár
Előfizetési díj 1 évre 3600 forint. Egy szám ára 300 forint
HU-ISSN 1216-6804

„Az elképzelés: egy egységes intézmény”

Beszélgetés Komlói Józseffel,
a székesfehérvári Megyei Könyvtár igazgatójával

Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár, Székesfehérvár. 350 ezer könyvtári dokumentum, 10 158 beiratkozott olvasó, átlagosan napi 507 látogató, évi 195 696 kölcsönzött dokumentum (2000. évi adatok). A száraz tények azonban 60 dolgos kéz munkájának eredményei, melyek azon fáradoznak, hogy az utóbbi évek új technikai kihívásainak, az olvasók egyre növekvő igényeinek a mostoha körülmények között is maximálisan eleget tegyenek. Ezek a körülmények reményeik szerint azonban a közeli jövőben megváltoznak. A könyvtár jelenlegi helyzetéről és a jövő kihívásairól beszélgettem Komlói Józseffel, a könyvtár igazgatójával.

– *A könyvtárnak jelenleg két épület ad otthont.*
– Igen. A Bartók téri épület, amely az igazgatóságnak, a felnőtt kölcsönzésnek és a módszertani részlegnek ad helyet, még az 1940-es évek elején művelődési háznak készült. Egyik részében a Csók István Képtár működik. A másik épület a volt ciszterci gimnázium épülete, ahol az olvasóterem, a gyermekrészleg, a kötészet, a feldolgozó osztály és a helyismereti csoport működik. Ez már 20 évvel ezelőtt sem volt igazán jó. A helyzetet az is bonyolítja, hogy a jelenleg érvényes jogszabály szerint a ciszterci gimnázium épületét vissza kell adni az egyháznak 2011-ig.

– *A „kétlakiság” mellett – gondolom – az évről évre szaporodó könyvállomány elhelyezése is nehéz.*

– A dokumentumok elhelyezése mindenképpen gond. Bár, örömmünkre, idén kis előrelépés történt ebben az ügyben. Van egy pinchhelyiségünk, amelynek egy részét gördülőállvánnyal rendeztük be. Sajnos, olyan nedves volt, hogy dokumentumok tárolására nem lehetett használni. Az idén a megyei önkormányzattól felújításra kapott pénzből a szigetelést meg tudtuk oldani, így néhány évig lesz helye a bekötött folyóiratoknak. Bár ettől még az olvasóknak nem lett jobb, mert jelenleg a könyveknek csak kb. 1/4 része van szabadpolcon. Jó lenne a kölcsönözhető állomány nagyobb részét szabadpolcon tartani.

– *Milyen terveik vannak a jövőre nézve? Hogyan képzelik a problémák megoldását?*

– Most már több mint 30 éve szeretnénk, hogy új könyvtárat kapjon Székesfehérvár. 2001. november 22-én a megyei közgyűlés elfogadott egy határozatot, hogy a megyei önkormányzat elnöke kezdjen tárgyalásokat ismét a városi önkormányzattal az új megyei-városi könyvtár létrehozásáról, és 2002 májusáig adjanak

be pályázatot egy új könyvtár felépítésére. Ehhez azt kell tudni, hogy Székesfehérváron működik önálló városi könyvtár a városi önkormányzat fenntartásában. Úgy gondoljuk, hogy ha egy új könyvtárat építünk – mely 2-3 milliárd forintos beruházást jelent – az már egy közös megyei-városi könyvtár legyen. Az elképzelés egy egységes intézmény, melybe a volt Szakszervezeti Könyvtárat – amely Aranybulla Könyvtár néven működik – is integrálni lehetne.

– *Ismételt tárgyalásokról beszél. Ezek szerint volt már előzménye ennek a tervnek?*

– A két évvel ezelőtti tervezés során még egy olyan épületről volt szó, amelyben a megyei-városi könyvtáron kívül a megyei és a városi levéltár is helyet kapott volna. Ez azonban akkora beruházás, amelyre talán kevés eséllyel lehetett volna pályázni.

– *Van már elképzelés az új könyvtár helyszínére?*

– Igen. Úgy tudjuk – és ezt megerősítették a városi önkormányzatnál is –, hogy a buszpályaudvarral szemben, közel a régi belvároshoz van egy szabad terület, amely alkalmas volna erre.

– *Milyen forrásokból épülne fel ez az új könyvtár?*

– Egy biztos: a könyvtárnak nincs erre pénze, és nem is kell, hogy legyen. Véleményem szerint egy ekkora beruházás csak állami forrásból valósítható meg. A megyei önkormányzat pályázhatna a címzett állami támogatásra, a városi önkormányzat pedig biztosítaná a területet. Ami konkrét költség az elején – tehát már a pályázat benyújtása során – felmerül, az a tervezés: a beruházási koncepcióhoz egy megvalósíthatósági tanulmány és legalább két terv elkészítése. Ezeket kellene a jövő év elején a két önkormányzatnak finanszíroznia.

Valamivel mégis hozzá tudna járulni a megyei önkormányzat. Ez pedig a könyvtár Oskola utcai épülete, a volt ciszterci gimnázium – ezt igényelte vissza az egyház – kiváltásáért járó összeg. Egyelőre azonban ennek nagyságrendjét nem tudjuk. Ahogy azt sem, hogy mi módon lehetne hasznosítani később a Bartók Béla téri épületet, amelyben a könyvtáron kívül – mint említettem – a Csók István Képtár is működik. Azt azért hozzá kell tennem, hogy a „dolognak” ez a része igazából nem a mi (mármint a könyvtáros szakma) dolga.

– *Milyen esélyei vannak a címzett állami támogatás elnyerésének?*

– Ezt én nem tudom megítélni. De ha nem kezdjük el, nem adjuk be, akkor még esély sincs arra, hogy valaha is megvalósuljon a tervünk. Azt gondolom, hogy legjobb esetben 5-6 év múlva nyílna meg az új könyvtár.

– *Hogyan képzeled el ezt az „álomkönyvtárat”?*

– A most is meglévő, az évtizedek során létrejött gazdag gyűjteményhez, a szolgáltatásokhoz megfelelő keretet nyújtana. Technikai felszereltségében nyilván igazodna a XXI. század igényeihez, áttekinthető és barátságos környezetet biztosítana a használóknak, és persze szellemi központja is lenne a városnak. Nem építészeti különlegesség a vágyunk tehát, hanem egy olyan könyvtár, amelyben szívesen tartózkodik olvasó és könyvtáros egyaránt.

A tapasztalatok szerint, ha új megyei könyvtár létesül valahol, akkor a beiratkozottak száma ugrásszerűen megnő. Az új környezet, a bővülő szolgáltatások több látogatót vonzanak. Most 10 ezer körül van a beiratkozott olvasók száma, a jelenlegi körülmények között ez az a létszám, amennyit el tudunk látni. Az új könyvtárban ez a duplája lehetne, naponta 1000-1200 olvasót tudnánk fogadni. Amíg mindez meg nem valósul, addig megpróbálunk úgy működni, hogy lehetőleg ne csak megőrizzük a szolgáltatások színvonalát, hanem még javítsuk is. Ezért próbálunk minden megtenni.

– *Az „álmkönyvtár”-ból lépünk vissza a valóságba. Jelenleg is szoros az együttműködés nem csak a városi könyvtárral, hanem a megye összes könyvtárával. Miben áll ez a közös munka?*

– A megye közkönyvtáraival való együttműködés a rendszerváltás előtt egyszerűbb volt. Adott megyében a megyei könyvtár a módszertani központ volt, szinte valamiféle hatósági jogkörrel rendelkezett. Ez azt jelentette, hogy részt vettek a helyi tanács ülésein, ha ott a könyvtárról volt szó, és ott javaslatot tehettek. Közvetlenül segítették a vidéki kollégák munkáját. A rendszerváltás után, az önkormányzati önállóság kialakulásával sokkal nehezebb ugyanezt megvalósítani. Azt tapasztaljuk, hogy az önkormányzati könyvtárak továbbra is igényelnék a megyei könyvtár segítségét, viszont ezt elég nehéz megtenni, ha a helyi önkormányzatok nem igénylik, hogy beleszóljanak a munkájukba. Ezen a helyzeten változtat majd a rövidesen újrainduló szakfelügyelet. Ezzel együtt ma is – igaz, hogy kisebb létszámmal – működik egy hálózati-módszertani csoport, akiknek az a dolguk, hogy rendszeresen meglátogassák a megye száz-egynéhány közkönyvtárát. Megnézik, hogyan folyik a munka, kezdve a beszerzéstől a statisztikák készítésén keresztül a leltárkönyv vezetéséig. Ezenkívül évente 4 alkalommal a Magyar Könyvtárosok Egyesülete Fejér Megyei Szervezetével közösen továbbképzéseket szervezünk. Próbálunk olyan témákat találni, amelyek nagyjából minden résztvevőt érdekelhetnek, kisközségi könyvtárostól az iskolai könyvtárosig. Segítünk a pályázatok elkészítésében vagy például számítógépes problémák esetén. A megyében Dunaújváros és Polgárdi kivételével Textlibet használnak a városi könyvtárak. Igyekszünk segíteni a program telepítésében és használatában is.

– *Úgy gondolja, hogy ha a megyében a nagyobb könyvtárak a Textlibet használják, az megkönnyíti az együttműködést?*

– Természetesen. Mert ha ezt használják, akkor a megyei könyvtárban rögzített adatok egyszerűbben átvehető, letölthető.

– *A könyvtár adatbázisa elérhető az interneten, ami nyilván szintén nagy segítség a többi könyvtárnak is.*

– 1995-ben vettük használatba a Textlib szoftvert, ekkortól már folyamatosan gépre vittük az új beszerzésű könyveket, a retrospektív konverziót pedig 1997-ben kezdtük el az Új könyvek adatbázis alapján. A retrospektív konverziót saját erőből oldottuk meg, bár először gondolkodtunk külsős munkatársakban is, de a munkavégzés során kiderült, hogy könyvtáros szakértelem nélkül nem lehet elvégezni ezt a munkát. A könyveket – néhány kisebb különgyűjteményen kívül – teljes egészében feldolgoztuk, így már 240 000 kötet könyv adatai az interneten bárki

számára hozzáférhető. Készen vagyunk a videofelvételek és a hangoskönyvek gépre vitelével, és készül a kották számítógépes feldolgozása is.

– *Ahogy Önök segítenek a megyéjünkben a könyvtáraknak, hogy érzik, segít-e Önöknek az Országos Dokumentumellátó Rendszer, illetve a Könyvtári Intézet?*

– A Könyvtári Intézetről, azt hiszem, viszonylag korai nyilatkozni, mert nem régen alakult. Úgy vesszük észre, hogy ha nem is látványosan – mivel fiatal az Intézet –, de segít. Vannak olyan akcióik, melyek nagyon hasznosak. Az ODR támogatása és az érdekeltségnövelő támogatás nagy segítséget jelent a beszerzésben. Megint csak a rendszerváltás utáni éveket említem, amikor a dokumentumok árai nagyon megemelkedtek, és az akkori beszerzési keretből csak keveset tudtunk vásárolni. Ebben az évben az ODR tagkönyvtáraként 3,5 millió forintot kaptunk dokumentumok beszerzésére, és 250 ezer forintot számítógép vásárlására. Ez a viszonylag nagy összeg elsősorban annak köszönhető, hogy a küldött dokumentumok számát tekintve a megyei könyvtárak között a második helyen állunk az országban, a szombathelyi megyei könyvtár mögött.

A fejlesztéseket pedig nagyobb részt pályázati pénzekből oldjuk meg, ahogy teszik azt még rajtunk kívül nagyon sokan. Azokon a pályázatokon, amelyek a megyei könyvtárak pályázhatnak, általában mi is részt veszünk, többségében sikeresen. Az országos pályázatok mellett figyelemmel kísérjük a helyi lehetőségeket is, így idén először pályáztunk pl. az Alcoa Alapítványnál, és nagy örömmünkre kaptunk is 10 ezer dollárt.

– *A pályázatok elkészítése, a retrospektív konverzió, azt hiszem, mind olyan feladat, mely sok plusz terhet ró a kollégáira. Hogy tudja kifejezni elismerését?*

– Ma úgy kell követelni, kérni a dolgozóktól, hogy igazából sok megbecsülést még ígérni sem tudok. És itt nem csak az anyagiakra gondolok. Sokáig fog tartani, amíg erkölcsi megbecsülést szerez ez a szakma. Régebben voltak olyan elismerések, díjak, melyekre a „mezei”, a csendesen, de sokat dolgozó könyvtárosokat lehetett felterjeszteni, és ezeket a díjakat meg is kapták. Ilyen kitüntetések ma nincsenek. Példának okáért: a miniszteri kitüntetések olyan követelményeket támasztanak, melyeknek nagyon nehéz megfelelni. De hogy jó példát is említsek, itt helyben, Székesfehérváron, a megyei önkormányzat évről-évre odaítél 3-4 Vörösmarty-díjat a kultúra területén kiemelkedően teljesítőknek. Éppen az idén egy községi könyvtár vezetője is részesült ebben a kitüntetésben.

– *Munkájukhoz elismerést, megvalósításához sok sikert kívánok. Remélem, hogy találkozhatunk az új könyvtár ünnepélyes megnyitóján.*

Pegán Anita

A könyv metamorfózisai

A fenti címmel rendezett kollokviumot 2001. november 8–9-én a Neumann-ház és a Francia Intézet, ez utóbbi budapesti székházában. Az előzetes bejelentés igen pontosan megfogalmazta miről és miért került sor erre a rendezvényre: „Az írásos dokumentumok terjesztésének és megőrzésének elektronikus forradalma következtében eddig soha nem látott mennyiségű információhoz férhetünk hozzá. Ez a fejlődés – új olvasási formák, új termékek és kiadói szolgáltatások, az elektronikus tartalom gazdasági vonatkozásai, az elektronikus kereskedelem, a könyvtárak változó szerepe – hozzájárul a társadalmi szokások megváltozásához. Ez az egyetemesnek tűnő elektronikus forradalom csak akkor válik haladássá, ha mindenki számára esélyegyenlőséget biztosít az írásos dokumentumok új terjesztési formákban való eléréséhez, ha lehetővé teszi a tudás hierarchikus szervezését és ellenőrzését, valamint az alkotás örömét. A francia–magyar konferenciának ezek lesznek a központi kérdései”.

A konferencia programja, az előadók és a konferencián megjelentek személye és rangja teljességgel megfelelt ennek a kis előzetesnek. A résztvevőket *dr. Mikes Éva* államtitkár és *Paul Poudade* excellenciás úr, Franciaország magyarországi nagykövete üdvözölte, a kollokvium díszvendége volt *Bánhegyi B. Miksa* bencés atya, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár igazgatója (a 3K olvasói emlékezhetnek rá, hogy Miksa atya épp ebben a témában tartott nagyszabású előadást nem is olyan rég, a Nemzetközi Könyvfesztivál tudományos rendezvényei keretében). Az első előadásokat olyan rangú politikusok tartották, mint *Alain Giffard*, a mikroinformatika, az internet és a multimédia témában megbízott francia tárcaközi elnök és *Sik Zoltán*, a Miniszterelnöki Hivatal Informatikai Kormánybiztoságának kormánybiztosa. A továbbiakban *Az új technológiák a magyar és a francia könyvtárakban és egyetemeken*, *Az olvasók és az elektronikus könyv*, *Magyarország és Franciaország nagy könyvtárainak digitalizációs politikája*, *Az elektronikus könyvkiadás és Virtuális könyvkereskedelem és elektronikus könyv* alcímek alatt futottak az előadások. Felsorolásuk oldalakat tölthetne be, így épp csak szemelgetünk közülük. (A kollokvium teljes anyagát a *Könyvtári Figyelő* szándékozik publikálni.) Az új technológiák bevezetésének stratégiai kérdéseiről, a magyar könyvtári rendszerben elfoglalt helyükről és szerepükről, a velük kapcsolatos problémákról és eredményekről a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Könyvtári Osztályának vezetője, *dr. Skaliczki Judit* szólott; a nemzeti könyvtárak digitalizációs politikájának alapkérdéseit *Monok István*, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója boncolgatta, francia partnere *Jean Didier Wagneur*, a Francia Nemzeti Könyvtár Digitális Könyvtárának vezetője volt; virtuális könyvtár és közkönyvtár oly bonyolult kapcsolatrendszerének, korrelációjának és „egybevághóságainak” elvi kérdéseiről *dr. Tószegi Zsuzsanna*, a Neumann János Digitális Könyvtár és Multimédia Központ igazgató prelegált, sokban egyezve, sokban vitatkozva a közvetlenül utána szóló *Isabelle Dussert Carbone*-nal, a Georges Pom-

pidou Központ Információs Közkönyvtár igazgatóhelyettesével. De persze szerepeltek előadással az elektronikus könyvkiadás és virtuális könyvkereskedelem hazai és francia „nagyágyúí” is, stb.

Nem lehetett jelen a kollokviumon *Roger Chartier*, a világhírű francia történész, a Társadalomtudományi Egyetem igazgató professzora, ám elküldte előadását, amely nem sokszorosított formában, hanem kicsiny könyv alakjában forgott közkézen a résztvevők között. (Ennek a szövegét is teljes terjedelmében fogja közölni a *Könyvtári Figyelő*.)

Meglehet véletlen (ám a providenciális véletlenek közül való mindenképp), hogy a kollokvium idején jelent meg – persze attól teljesen függetlenül – egy olyan könyv, amely immáron csaknem negyven éve váratott magára (egészen pontosan harminckilenc esztendővel ezelőtt, 1962-ben jelent meg először), hogy eljuthasson a magyar olvasókhoz. Ez a könyv, *Marshall McLuhan A Gutenberg-galaxis* című opusza a múlt század egyik legnagyobb tudományos bestsellere volt, és tulajdonképpen napjainkig nem szűnt meg az lenni, az maradni. Pro és kontra vitatták, értelmezték, ünnepelték, támadták a legkülönbözőbb tudományok és tudományszakok vezető képviselői, és – jellemző – Roger Chartier kis könyve, nagy előadása is – sok vonatkozásban – ehhez a munkához készült hozzászólás volt. Talán éppen ezért, vagy azért is, mert Marshall McLuhan monográfiája mára teljességgel elavult ugyan – tárgyi vonatkozásaiban; ám annál előbb és aktuálisabb maradt, sőt lett – módszertani és elvi–elméleti szempontból. Azok a világhajlésegek, amelyekről nem tudatik, hogy az elektronikus forradalom okozatai, folyamánai, okai, meghatározói, determinánsai avagy kísérőjelenségei, párhuzamosai (stb.) voltak, egymást kétségtelenül fölerősítették, jelenséghalmazzá álltak össze, és éppen e jelenséghalmaz egy bizonyos aspektusból való értelmezése volt az egész francia–magyar kollokvium. A következőkben ezt az értelmezést kíséreljük meg bemutatni, továbbértelmezni.

Párhuzamos olvasatok

McLuhan könyvének az alcíme így hangzik: *A tipográfiai ember létrejötte*. És erről, erről a létrejövételről szól az egész, terjedelmében is impozáns munka. A szerző nem győzi sorjáztatni az érveket amellelt, hogy a Gutenberg-galaxis, a nyomtatott könyvek világa nemcsak egy új technikai lehetőséget teremtett, hozott létre, hanem radikálisan megváltoztatta az embert is, az ember világát is; nemcsak bizonyos szokásokra volt hatással, nemcsak az információk szélesebb körök számára való hozzáférését tette lehetővé, nemcsak a műveltség szerkezetében okozott elmozdulásokat, nemcsak lehetőséget nyújtott társadalmi, mentális, politikai, gazdasági – radikálisan új – fejleményekre, mozgalmakra, irányultságokra, a reformációtól a demokráciáig, az individualizáció kibontakozásától az elidegenedés bizonyos típusainak létrejöttéig, hanem gyökereiben változtatta meg az emberi pszichét, az egyéni és a társaslélektant, az agyféltekék közötti „munkamegosztást”, a mentális architektúrákat, az érzékszervek hierarchiáját, a társadalomfejlődés rítusát és menetét (stb.). McLuhan könyve csak úgy sorjáztatja az „érveket”: „A fonetikus ábécé elsajátítása átületi az embert a fül csodálatos világából a semleges vizuális világba”; „Skizofrénia lehet az írásbeliség szükség-

szerű következménye”; „Megváltoztatja-e a média interorientációja, mint tették a betűk, az érzékszervek közötti arányt és a lelki folyamatokat;” [a válasz – természetesen – *igen!*]; „Az írásbeliség fiziológiailag és pszichológiailag hatással van az afrikaiakra”; „Mikor a technológia kiterjeszti egyik érzékünket, az új technológia elsajátításával egyidejűleg a kultúra új fordulata következik be”; „A nomád társadalom képtelen megtapasztalni a zárt teret”; „A Gutenberg-galaxis igyekszik megmutatni, hogy az alfabetikus ember miért volt hajlamos létezés-módjának deszakralizálására”; „Az ókorban és a középkorban az olvasás szükségképpen hangos olvasás volt”; „Milyen mértékben helyettesítette a tömegesen előállított nyomtatott oldal a *fülbeigó*ást?”; „A nyomtatás azáltal, hogy a nemzeti nyelveket tömegmédiummokká vagy zárt rendszerekké változtatta, létrehozta a modern nacionalizmus uniformizált és centralizált erőit”; „A könyv hordozhatósága, akárcsak a festőállványé, sokkal járult hozzá az egyéniség kultuszához”; „A nyomdai logika létrehozta a *kívülálló*, elidegenedett embert mint az integrált, azaz intuitív és irracionális ember típusát”; „A nyomtatás megfosztotta lététől a latint”; „A nyomtatás nemcsak a helyesírást és a nyelvtant változtatta meg, de a nyelvek hanglejtését és ragozását is, és lehetővé tette a *nyelvtani hibákat*”; „A nyomtatás össznemzeti egyöntetűséget és kormányzati centralizmust teremtett, ám egyszerűsített megteremtette az individualizmust és a kormányzattal mint olyannal való szembenállást is”; „A tipográfia emberének új időérzéke kinematikus, szekvenciális és képszerű”; „A tudatos élet lecsupaszítása és egyetlen szintre való redukálása a XVI. században létrehozta a *tudattalan* új világát. A terep megtisztult az egyéni lélek archetípusaitól és pózaitól, és készen áll a kollektív tudattalan archetípusai számára” stb., stb., stb.

A különböző tudományok és diszciplínák képviselői persze egyenként igyekeztek cáfolni McLuhan rémes katalógusait, ám csekély sikerrel. Csekéllyel, mivel mindig sokkal nehezebb, ha nem lehetetlen bizonyítani azt, hogy valami *nem* oka valaminek, amit megelőzött (lásd ezzel kapcsolatban Hume klasszikus antiokszág-elméletének napjainkig tartó diadalmenetét!), mint – különösen a multifunkcionális okságteóriák korában – elfogadni az összefüggések (okszágok) legalábbis lehetőségét, nem-kizárhatóságát. De azért is, mert alapjában azért egyetértettek McLuhandal legalábbis abban, hogy a nyomtatás feltalálása, Gutenberg zseniális tette valami soha nem voltat, noch nie dagewesen hozott a világba és a világnak, „valami” hát lehet a dologban. Nos, McLuhan – és könyvének épp ez volt a legnagyobb szenzációja – nemcsak a Gutenberg-galaxist (és sorolhatatlanul gazdag folyományait, hozadékait) fedezte fel, írta le és interpretálta, hanem egyúttal meghúzta felette a lélekharangot is. Bejelentette: minden jel arra utal, hogy vége immár a galaxisnak, a tipográfiai ember helyét lassan újra elfoglalja egy új orális kultúra embere. „Elméletileg a Gutenberg-galaxis 1905-ben a tér görbületének felfedezésével bomlott fel, de gyakorlatilag a távíró már két generációval azelőtt megtámadta”; „Az új elektronikus egymásrautaltság globális falu képében teremti újra a világot” és végül, metaforikusan, könnyedén, ritka érzékkel a keletkező divatok iránt, azokat nemcsak anticipálva de mintegy teremtve is: „Heidegger éppoly diadalmasan szörfölt [fog majd szörfölni] az elektronikus hullámok hátán, mint ahogy Descartes meglövegolta a mechanikus hullámokat”. Ezek a megállapítások és szlogenek – gondoljunk bele, hogy még az elektronikus jelzőt is nyomtatékosan alkalmazta – önbeteljesítő jóslatokként (Macbeth-jósła-

tokként) működtek. Ha valaki ma – mondjuk – *György Péter* tanulmányaira figyel (legutóbb a 3K számolt be egy ilyen előadásáról), azt szűrheti le, hogy McLuhan – persze kicsiben – előadta mindazt, amit ma kell leíró jelleggel megállapítanunk, természetesen egészen más, sokkal nagyobb arányokban és sokkal radikálisabb folyományokkal. Nos, a kitűnő francia történész, a témakör nagyszerű, nemzetközi hírnév kutatója, a francia–magyar kollokvium „virtuális” előadója nem egészen így vélekedik. Párhuzamos olvasatunkban mostantól rá fogunk figyelni.

Roger Chartier előljáróban két – szerinte kevésbé fontos, legalábbis kevésbé radikális – holdudvarával foglalkozik az elektronikus forradalomnak. Szól a „digitalizált világ” térhódításának mértékéről. Arról is, hogy a jelek szerint ez a térhódítás „még” meglehetősen kicsi, és kicsiségében is sokkal inkább „más”, mint a nyomtatott „világ”, hisz „a szabadidő eltöltésének módja szempontjából, ami a számítógép előtt eltöltött időt jelenti, ezek a szokások nem alapvetően az olvasáshoz, hanem inkább a játékhoz, a szórakozáshoz kötődnek... klasszikus ellentét [van] a digitális képi és a nyomtatott szövegvilág, a játék és a komoly elfoglaltság között, sőt a tömegkultúra kortárs képeit közvetítő és kanonizált örökség, a tömegkultúra miatt elhanyagolt régi szövegegyüttesek világa között. Íme tehát az első nézőpont, amely szerint a digitális világ elsősorban a képek és a szórakozás világa...”. De, hangsúlyozza Chartier, „a digitalizáció az olvasás szociológiája felől nézve a fentiekkel ellentétes értelemben is felfogható, vagyis hogy a digitális világ segítségével újra meghódítható az olvasás, azaz az írásbeliség új, fejlettebb szintre kerül. Az a tény, amelyre ez a második szempont alapítható, nyilvánvalóan a digitális világban használt képernyők természetéhez kötődik, így elavulttá válik a McLuhan óta oly sokat emlegetett régi probléma, mely a képernyőt (a mozgó és beszélő képek univerzumát) szembeállítja egy régi világgal, a Gutenberg-galaxissal, az olvasás írott, nyomtatott világával. A digitalizált képernyőn ugyanis, nem kizárólagosan, de alapvetően mégis csak az írott kép jelenik meg. Gyakran használjuk »az írástól a képernyőig« kifejezést, amely nem pusztán az írás képernyőn való behelyettesítését jelenti, hanem az írás képernyőn való jelenlétét és megjelenítését. Kétségtelenül ebből ered az a meglehetősen furcsa kapcsolat társadalmainkban, amely egyrészt az írás burjánzása és az informatikán alapuló kommunikációs gazdagság, másrészt pedig az olvasó haláláról szóló melankolikus és könnyfakasztó megnyilvánulások között áll fenn”. Ez az előljáróban felvetett témakör akár szociológiáinak is nevezhető–tekinthető. A másik eminenter gazdasági jellegű. „Ebben a második, a válságon [a kiadók, a könyvkiadás válságjelenségeiről van szó] alapuló és a politikai megszorításokhoz vezető gazdasági szövegekörnyezetben a digitalizálódásnak fontos, de még ellentmondásos szerep jut. Egyfelől, ha nem is a válság megoldásának, de legalábbis enyhítésének tekintik. Ezért lehetséges, hogy a gazdaságilag nem kifizetődő, nyomtatást már nem vállaló kiadóknak a gazdaságilag előnyösebb elektronikus kiadásra való átállást javasolták... Az informatika másik lehetősége a kiadói gazdaságosság területén sokkal nagyratörőbb, előremutatóbb, sőt talán utópikusabb. Azon a gondolon alapul, hogy záros határidőn belül a nyomtatott könyvet az elektronikus könyv fogja felváltani, s ennek a feltétele, hogy a már megkezdődött, de még pontosan nem tudatosodott átalakulás befolyásolja bizonyos olvasói körök elvárásait, szakmai hozzáértését és szokásait. Ez a második távlat nem a nyomtatás és az informatika együttélését jelenti a könyvkiadás szférájában, hanem azt, hogy

hosszú távon az egyik forma a másikat fogja helyettesíteni. Ennek köszönhető, hogy tisztán elektronikus könyvkiadással foglalkozó kiadók alakultak, s ugyanez a távlat vezérli bizonyos multimédiával foglalkozó csoportok kezdeményezéseit, s ez közelíti az írást a képi kommunikáció egyéb formáihoz és téríti el a nyomtatástól. Ennek a távlatnak a gondolata köszön vissza néhány vállalat mondhatni profétikus és hatásos megnyilvánulásában, főképp a gépeket előállító cégek esetében. A Microsoftra gondolok, amely a nyomtatott könyvek, újságok, folyóiratok közeli halálát jósolja... Láthatjuk tehát, hogy ebben a második szöveggörnyezetben az informatika vagy a hagyományos kiadók válságának enyhítéseként jelenik meg, vagy pedig viszonylag hosszú időre az egyik publikációs forma másikkal való helyettesítését vetíti előre”.

Roger Chartier igazi témája azonban sem nem szociológiai, sem nem gazdasági jellegű. Legtémább témája – természetesen – történeti. „...az írott kultúra hosszú története, amely igyekszik a digitalizált világ változásait bevonni a saját történeti fejlődésébe...” Ezen az úton azonban – most – ne kövessük a kitűnő tudóst, írása megismerhető lesz, mint mondtuk volt, a Könyvtári Figyelő hasábjairól. Egyelőre tegyünk inkább egy kitérőt.

Alapellentétek és aspektusbéli eltérések

E cikk olvasóinak talán feltűnt a párhuzamos olvasatok két idézetbokrának nemcsak hangsúlybéli, de modalitásszintű eltérése is. Azt hisszük, hogy ez az eltérés éppen nem véletlen, és egy sokkal mélyebben fekvő ellentétre vezethető vissza. Egyáltalán nem mindegy ugyanis, hogy – mondjuk McLuhannel – témánkat a világ középpontjában állónak, mindent vagy majdnem mindent meghatározó, determináló, eldöntő valaminek tekintjük-e, avagy – Roger Chartier-vel – fontos, igen fontos, de mégiscsak részjelenségnek, amelynek kapcsán legfőbb feladatunk ennek a valaminek a lehető legtöbb aspektusára rálelnünk, azokat megfigyelni és elemeznünk, anélkül, hogy közben a „világállapotra”, a történelemfilozófia kardinális kérdéseire avagy egyéb fennköltiségekre kellene gondolnunk. Az elektronikus forradalom ugyanis tekinthető – mint utaltunk már rá – szuperradikális világfordulatnak is, a posztmodern korszak okának, közegének, hordozójának, megnyilvánulásának, miegyebének is, de nézhető gyakorlati feladványnak is, köznapjainkba integrálódó, integrálandó valaminek, amivel egészen matter of fact módon kell vagy lehet foglalkoznunk. Amikor – mondjuk – *Stumpf István* kancelláriaminiszter (lásd a 3K októberi számát!) az infokommunikációs eszközök használata iránti igény felkeltésének kívánatos voltáról ad elő, a digitális „szakadék” fölötti hidak veréséről beszél, nyilvánvalóan *nem* a posztmodern kondíció miben- és milyenléte érdekli, *nem* a partícipatív/permisszív társadalom alternatívái foglalkoztatják, *nem* a nagy narratíva (kívánatos vagy sajnálatos) halála felett borong vagy ujjong. Amint *nem* ilyesféle kérdések izgatták dr. Skaliczki Juditot, Monok Istvánt, dr. Tószegi Zsuzsannát, Jean Didier Wagneurt, Isabelle Dussert Carbont és a francia–magyar kollokvium többi előadóját sem (egy-két kivétellel persze, hogy a kép teljes legyen–lehesen). Amikor tehát – maradjunk a saját házunk táján és kaptafánknál – a 3K olvasói (lásd megint csak az októberi számot!) *M. Mandl Erika* remek cikkéből arról értesülnek, hogy az informatika történetfi-

lozóiiai szempontból (vagy talán *csak* abból) tekintendő, hogy a digitalitás szoros összefüggésben áll a diszkurzív vagy nem diszkurzív gondolkodással, hogy *Nyiri J. Kristóf* akadémikus szerint a filozófia története *csak* a szóbeliség, írásbeliség, nyomtatottság, digitalizáltság szegmentum-szekvenciáiban érthető–értelmezhető, hogy *Michael Heim* szerint szoros kapcsolat áll fenn a könyv és az elme (elme-filozófusok által már rég lejáratott) klasszikus modellje között (stb.), akkor gondoljanak arra *is*, hogy azért nem eszik olyan forrón a kását – hogy népiesen fejezzük ki magunkat.

Ezt a kérdéskört természetesen több oldalról is megközelíthetjük. A legkézenfekvőbbnek talán az tűnik, ha magukat a posztmodern filozófusokat szólaltatjuk meg, annál is inkább, mivel a témánkul szolgáló kollokviumon is elhangzottak a szentelt és javarészt francia nagy nevek, *Focault*-é csakúgy mint *Derridáé*, *Deleuze*-é nem ritkábban mint *Lyotard*-é. Természetesen az elektronikus forradalomra vonatkoztatással, a téma felvezetéseként. Nos, az amerikai *Richard Rorty* (sokak szerint a posztmodern kvintesszenciális filozófusa) így interpretálja Derrida vonatkozó kezdeményezéseit: „Gasché Derrida korai művét [az elektronikus forradalom első igazi ideológiájának tekintett *Grammatológia* címűt] egy olyan »Létén túli rendszer«, »infrastruktúrák« (pl. *différence*, *térbeliesülés*, *iterabilitás*) olyan rendszere megfogalmazására tett kísérletként rekonstruálja, amely Heidegger [emlékezzünk McLuhan szörfölési hasonlatára!] mögé vagy alá visz bennünket. Szerinte Derrida bebizonyította, hogy minden létezésen túli lét »forrása« az *általánosított* vagy inkább az *általános* írás, amelynek lényegi nem-igazsága és nem-jelenléte alapvetően eldönthetetlen feltétele azonosságában való jelenléte és jelenlétében való azonossága lehetőségének és lehetetlenségének. A lét és létezőség »forrása« Derrida szerint különféle infrastruktúrák vagy eldönthetetlenségek létén túli rendszere vagy láncolata. Derrida korai műveiben sok olyasmi van, ami bátorítja ezt az olvasatot... de van egy nyilvánvaló probléma minden ilyen olvasattal kapcsolatban, nevezetesen, hogy az aláásás és a lehetőségi feltételek egész eszméje elborzasztóan metafizikusan hangzik. Azaz feltételezni látszik, hogy van egy rögzített szótár, amelyben egy ilyen tervet meg lehet valósítani... Az az eszme, hogy rendelkezésünkre áll egy metasztótár, amely olyan »logikai teret« nyújt, melyben elhelyezhetünk mindent, amit bárki bármikor mondani fog, úgy tűnik, csupán a jelenlét álmának egy további verziója, amelyből az ironikusok Hegel óta próbálnak bennünket felébreszteni”. Így Rorty – Derridáról és Derridával kapcsolatban. Talán nem szükséges ehhez a passzushoz kommentárt illeszteni. Ha implikációi talán nem is világosak mindannyiunk számára, iránya kétségkívül az. És nyilvánvalóan nem a „digitalizált” McLuhan, illetve követői, hanem épp az alapellentétek felől az aspektusbéli eltérések irányába fordulók mellett szól.

De hasonló következtetésekre adhat módot egy ugyancsak most, frissen megjelent alapmű is. *Merlin Donald* *Az emberi gondolkodás eredete* című klasszikus monográfiája az evolúciós „dimenzióban” kísérli meg elhelyezni az emberi tudat (vagy elme, angolul „*mind*”) vizsgálatát. Minket itt kevésbé érdekelhet a könyv első néhány száz oldala, ahol valóban az evolúciós „dimenzió” uralkodik, ám annál inkább azok a részek, amelyek az immár *homo sapiens* gondolkodásának kulturális kontextusait tárgyalják, kivált a „külső emlékezeti” rendszereket, az írást, a nyomtatást és a számítógépet. A – feltehető – várakozásokkal ellentétben ezek az elemzések *nem* a kardinális fordulatokat mutatják ki, hanem – sokkal

inkább, és sokkal nagyobb súllyal – a folytonosságot, nagyjából-egészéből azt, amit Roger Chartier a digitalizálás integrálásának nevezett az írott kultúra történetébe, és amelynek részletesebb kifejtésére könyvének második, nagyobb részében kerít sort. Azt írja: „Azt hiszem, hogy az informatikai forradalmat több szinten lehet – sőt kell is – megértenünk. Három szint foglalkoztat: a megnyilatkozások, az okok és az elmékedések, végül a tulajdonjogok szintje”.

A megnyilatkozások szintje – a kifejezést, sőt értelmezését is Foucault-tól vette át Chartier – elsődlegesen azt jelenti, hogy megváltozott a viszony a szöveget közvetítő tárgy, vagyis a műveket hordozó közeg és a mód között, ahogy azt kijelöljük, illetve megjelöljük. Ennek kapcsán a szerző azt tartja igen fontosnak nemcsak értelmezni, de történelmileg is végigkísérni, hogy „az írott szövegek s különösen a nyomtatott dokumentumok, amelyek között mindaddig éltünk, amíg fel nem tűnt az informatika, s amelyek között tovább fogunk élni még hosszú ideig, négy időszak letisztulási folyamataihoz kötődnek: a tárgy, a technika, a mű és a név korához”. Tárgyon a kódexet vagy a kódex-alakú, ma is ilyenként megjelenő „könyvet” érti a szerző, ám éppen ezért annak történelmi idejét roppant szűkösen határozza meg, és ez – szerintünk – tévedés. A technika magát a nyomtatást jelenti Chartier-nál, a mű azt a felfogásmódot, amikor az azonos korban élő szerzők úgy kezdik felfogni a könyvet, ahogy ma – még – mi is, mindenki is, vagyis egyszerre tárgyként és (szellemi) műként. És itt megint érdemes kérdőjeleket jegyezni a francia szerző írásának margójára. Essünk túl ezeken a kérdőjeleken. (Amelyek – egyik – oka, hogy az alapozás attól a Foucault-tól való, akinek – sokszor persze zseniális – történelmi ötleteit, mondjuk a kirekesztés és alávetés technikájaként elképzelt tébolydávakkal, bolondokházával kapcsolatosakat, a forrászerű történelmi kritika mindenkor nagy élvezettel zúzta ízzé-porrá, mutatta ki tarthatatlanságukat.) Az egyik kérdőjel akár elvi természetűnek is tekinthető. Sokan vélik úgy, hogy Gutenberg találmánya inkább csak technikai volt (és nem osztható McLuhan sokak által igen keményen bírált technikai determinizmus), hisz a kéziratok sokszorosítása az antik világban is szinte a mai szintet és mértéket érte el. Vitattott a babiloni cserepek ékírásos másolatainak, a „könyvkereskedelem” számára készített sokszorosításoknak nem ugyan a ténye, de a mennyisége. Ám az források sokaságával igazolható, hogy az ókori Rómában egy-egy „könyv” (persze papirusztekercsről van szó) „megjelenési” példányszáma ezer vagy azt is meghaladó volt. Mostanság jelent meg *Martialis* (a Kr. u. első században élt) epigrammáinak válogatott gyűjteménye, amely – a szerző riporterai hajlamainak, önmagától való elteltségének, költői híre–neve szinte mániákus sztárolásának köszönhetően – igen mély bepillantást nyújt a „könyvkiadás” akkori viszonyaiba. Nos, a kézirat elkészülte után azt a szerző elvitte a „kiadóhoz”, ott azt megolvasták (lektorálták), elfogadása esetén döntöttek példányszámáról, ebben a példányszámban sokszorosították (persze rabszolgák kézimunkájával), majd piacra dobták, árulták, kritikák jelentek meg róluk, a népszerűség fokozása érdekében felolvasásokat tartottak belőle (nem egyszer a szerzőt kérve fel erre, de persze legtöbbször színészeket), stb. Voltak olcsó és voltak drága könyvek, az első antik könyvár, amelyről tudunk (Szókratész árulta el, hogy mennyiért jutott hozzá), Anaxagorasz Peri phüszeosz című munkája volt. Egy drachmát kóstált (minden ilyen számítás enyhén komikus és megbízhatatlan, ám ez mai forintértékben körülbelül 2-3000 forintot jelenthetett). Az ilyen és ilyesféle adatok birtokában érdemes visszagon-

dolni nemcsak McLuhan szárnyaló képzeletű leírásaira, de akár Chartier foucaultizmusaira is.

Ám a lényeg persze a fordulat, az elektronikai vagy informatikai fordulat megértése. És ebben jobb kalauzunk lehet Chartier. Így fejtegeti tárgyát: „A mozgó, alakítható, nyitott szövegek nagy kihívás elé állítják a művek leírására és jellemzésére szolgáló kategóriáinkat abban az értelemben, ahogy örököltük őket. Az önmagával azonos, zárt művet, az akár szellemi, esztétikai, vagy bármilyen tudományos jellegű művet integritásként, önmagával azonosíthatóként fogtuk fel, és valamilyen személynévhez rendeltük... A digitalizált szöveg észlelése és használata majdhogynem szóról-szóra a nyomtatványokat meghatározó ismérvek elmentéseként alakult ki”. – Ha itt abba hagyná gondolatmenetét a szerző, cserbenhagyna nemcsak minket, de saját – integratív – koncepcióját is. Ám nem ezt teszi. Folyt. köv.: „Azt hiszem, a feszültség és az ellentmondás abból születik, ami éppen a szemünk előtt zajlik: ez a digitalizált világ különbözik attól, mint amelyikhez az Internet, a hálózat, a weboldalak születése kezdetén hozzászoktunk, mert ebben a világban a szövegek újra megtalálták az állandóságot, rögzültek, megmerevedtek, bezárultak, csak most a digitalizált kiadás keretében. Különbséget kell tennünk aközött, amit publikációnak nevezhetünk, vagyis amikor informatikai úton közrebocsátunk szövegeket, ahogy ezt többen is teszik, s bizonyos mértékig mindnyájan tesszük, s aközött, hogy az olvasóknak szabadon, ingyen és közvetlenül közvetítünk elektronikai úton szövegeket, ami a könyvkiadás hagyományos műveleteit feltételezi, s lehetővé teszi, hogy a kiadói, szellemi és esztétikai munkát honorálják. Így szülehetnek a gépekről, vagyis azokról a tárgyakról szóló elmélkedések, amelyek az informatikában, a hagyományos személyi számítógépekkel ellentétben, úgy zárják le a szövegeket, úgy teszik őket állandóvá, hogy közben rugalmasak maradnak, vagyis nem lehet őket újra közvetíteni, másolni, sőt újranyomni”.

És itt – az e-book küszöbén – akár el is búcsúzhatunk Chartier szövegétől. Talán sikerült érzékeltetnünk olvasóinkkal, miről is van – és persze lesz még sokáig – szó.

Összegzés helyett

A francia–magyar kollokvium ismertetése, az ott elhangzott előadások rekapitulálása helyett azért választottuk a McLuhan és Chartier irányába tett elkalandozásokat, mert – talán jogosan – úgy véltük, hogy ezek a megfontolások nem annyira elvezetnek az alaptémától, mint – sokkal inkább – rávezetnek annak igazi alapjaira. A kollokvium címe – igen találóan – *A könyv metamorfózisai* volt. Metamorfózison átesni, újra és újra átváltozni csak az képes, ilyesmi csak azzal történhet meg, aki/ami szubsztanciális valóság, amely – minden metamorfózison keresztül (és talán nemcsak azok ellenére, de éppen azok által) önmagával azonos, saját identitását megőrző marad. És ennek az identitásnak és metamorfózisnak volt igen mélyen-szántó, remek pertraktálása a kollokvium, amely persze nem tekinthető lezártnak. Az ott felvetett témák és problémák, az ott zajlott viták még sokáig fognak folyni – mindannyiunk részvételével. Az alaptéma, a könyv kapcsán pedig e sorok szerzője nem tudja nem idézni a nagy angol, Macalua egy híres passzusát. (A passzus a

katolikus egyházzól szól, ami azért is érdekes, mert Macaluy természetesen buzgó anglikán volt, ám elég az egyház szó helyébe mindenütt a könyv szót illeszteni, és máris saját, illetve a kollokvium horizontjába állítottuk a szöveget.) „Nincs más intézmény Európában, mely visszavinne abba a korba, midőn a Pantheonból még égnék szállt az áldozatok füstje, és zsiráfok meg tigrisek szökelltek a flaviusi amfiteátrumban. A legbüszkébb uralkodóházak is csak tegnapiak a római pápák sorozához hasonlítva. A velencei köztársaság közelíti meg régiségre nézve. De a velencei köztársaságnak vége; a pápaság pedig áll. Áll élettől és erőttől duzzadva, míg a vele egykorú birodalmak már rég elporladtak. A katolikus egyház még most is a világ széléig küldi hittérítőit, s ezek nem kevésbé buzgók, mint voltak azok, kik Ágostonnal Kentben szálltak partra; s ellenséges uralkodók ellen még most is azzal a hatalommal lép föl, mint annak idején Attila ellen. Hívceinek száma nagyobb, mint volt valaha, és az új világban tett hódításai bőven kárpótolták az óban szenvedett veszteségeikért. ... Nem is látunk jelenséget, mely azt mutatná, hogy hosszú uralmának vége közeledik. Ő látta kezdetét minden kormánynak és minden egyházi intézménynek, melyek jelenleg vannak, s alighanem arra van hivatva, hogy a végét is lássa valamennyinek. Nagy és tisztelt volt, mielőtt a szász Britannia földjére lépett, mielőtt a frank átkelt a Rajnán, midőn Antiochiában még görög ékesszólás járta, mikor Mekkában bálványokat imádtak. És alighanem állni fog még, mikor az új-zélandi utazó a nagy pusztaság közepén foglal helyet a London-bridge-nek egy tört ívén, hogy a Szent Pál-templom romjait vázlatozza. Ha végiggondolok a rettenetes viharokon, melyeket a római egyház kiállott, *bajosan tudom elgondolni, mi módon mehetne tönkre*”. (VK)